मुक्त कमैयाका बालबालिकाको शैक्षिक स्थिति

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको निम्ति प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

युवराज बस्नेत

क्याम्पस रोल नं.:- ६/०६१

त्रि.वि.वि दर्ता नं.:- ७६१९/८९

परीक्षा रोल नं.:- २४०००२३/२०६३

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय

शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

२०६७

मुक्त कमैयाका बालबालिकाको शैक्षिक स्थिति युवराज बस्नेत २०६७

शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सिफारिस- पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह एम्. एड्. दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका निमित्त शोधकर्ता युवराज बस्नेतद्वारा तयार पारिएको **"मुक्त कमैयाका बालबालिकाको शैक्षिक स्थिति"** विषयक शोधपत्र मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा तयार पारिएको हुनाले आवश्यक मूल्याङ्कनको निमित्त सिफारिस गर्दछु ।

....

उप. प्रा. देनप्रसाद लामिछाने

(शोध निर्देशक)

शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

मिति : २०६७/०४/०५

शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

स्वीकृति- पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह एम्. एड्. दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि विद्यार्थी युवराज बस्नेतद्वारा तयार पार्नुभएको **"मुक्त कमैयाका बालबालिकाको शैक्षिक स्थिति"** विषयमा शोधकार्य पूरा गरी स्वीकृतिका लागि प्रस्तुत गर्नु भएको हुनाले मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

1. उप प्रा.
कुवेरनाथ शर्मा शोध विभागीय प्रमुख ....

2. उप. प्रा.
देनप्रसाद लामिछाने शोध निर्देशक ....

३ प्रा. .... वाह्य परीक्षक ....

मिति : २०६७...................

कृतज्ञता

प्रस्तुत अध्ययन शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर तहको द्वितीय वर्षको पूर्णताको लागि तयार पारिएको हो । जुन अध्ययन दाङ जिल्लामा रहेका मुक्त कमैयाका बालबालिकाको शैक्षिक अवस्थामा केन्द्रित छ । विभिन्न प्राथमिकता तथा द्वितीय श्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कका आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने कार्य गरिएको हुनाले यस अध्ययनले विभिन्न खोज अनुसन्धानकर्ता र अध्ययनसँग सम्बन्धित विविध पक्षलाई सहयोग पुऱ्याउने विश्वास लिएको छु ।

यस शोधलाई पूर्णता प्रदान गर्नको लागि विभिन्न किसिमका सल्लाह, सुझाव, सहयोग तथा निर्देशन प्रदान गर्नुहुने शोध निर्देशक आदरणीय गुरु देनप्रसाद लामिछाने तथा विभागीय प्रमुख कुवेरनाथ शर्मा एवम् स. प्रा. जयकृष्ण शर्मामा प्रति हृदयदेखि आभार प्रकट गर्दछु ।

शोधपत्र तयारीको क्रममा यसलाई पूर्णता दिन सहयोग पुऱ्याउने विद्यालयका प्रधानाध्यापक, बालबालिका, मुक्त कमैयालाई सहयोग गर्ने विभिन्न संघ संस्था, शिक्षाप्रेमी, बुद्धिजीवी एवं अन्य महानुभावप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । शोध अध्ययनमा विभिन्न तहबाट सहयोग पुऱ्याई अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्न वातावरण तयार गर्ने पुज्य माता भीमकुमारी बस्नेत तथा जीवनसंगिनी शान्ता, छोरी पूर्णिमा, छोरा पूर्णविक्रम, छोरी पुनम र आत्मीय मित्र श्रीराज आचार्य, मालपोतचोकको बहिनी अञ्जना अधिकारी, नारायण अधिकारी एवम् थप सहयोग प्रदान गर्नु हुने सुजु फोटोकपी परिवार प्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

शोधकर्ता

युवराज बस्नेत

शोध सार

मुक्त कमैयाका बालबालिकाको शैक्षिक स्थिति शीर्षकको यस शोधपत्रमा दाङ जिल्लाका मुक्त कमैयाहरूको बस्ती र ती बस्ती आसपासका विद्यालयमा केन्द्रित रहेर तयार गरिएको छ । नेपालको निरक्षर दर २०५८ को जनगणना अनुसार ४६.३ प्रतिशत रहेको अवस्थामा मुक्त कमैयाको निरक्षरताको मात्र झन धेरै देखिन्छ । यसरी मुक्त कमैयाको निरक्षरतादर निकै न्यून भएकाले उनीहरूको साक्षरता बृद्धि गर्न र समग्र राष्ट्रकै साक्षरता दर बृद्धि गर्नमा यस अनुसन्धानबाट सहयोग पुगोस् भन्ने हेतुले यस शीर्षकलाई अध्ययन अनुसन्धानको विषयको रूपमा लिएको हुँ । जसका मुख्य उद्देश्यहरूमध्ये मुक्त कमैयाका बालबालिकाहरूको विद्यालयमा सहभागिता पहिचान गर्ने, मुक्त कमैयाका बालबालिकाहरूको शिक्षा व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरू र चुनौती पत्ता लगाउने र मुक्त कमैयाका बालबालिकाको शैक्षिक उत्थानका सम्भावनाहरू खोजी गर्नु र समस्या समाधानका उपायहरू सुझाउने रहेका छन् ।

माथि उल्लेख गरिएको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि सम्भावनारहित नमूना छनोट विधिबाट मुक्त कमैयाका बस्ती र ती बस्ती आसपासका विद्यालयका प्रधानाध्यापक, मुक्त कमैयाका बालबालिका र उनीहरूलाई सहयोग गर्दै आएका विभिन्न संघ/संस्थाका व्यक्तिहरू, बुद्धिजीवी, शिक्षाप्रेमीबाट प्राप्त प्राथमिक तथ्याङ्यक सङ्कलन गरिएको थियो भने सम्बन्धित शोधपत्र, सन्दर्भ प्रतिवेदन, पत्रपत्रिका लेख एवं पुस्तकको अध्ययन पुनरावलोकन गरी द्वितीय तथ्याङ्क सङ्कलन गरी व्याख्या विश्लेषणका आधारमा निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

अध्ययनका क्रममा उपलब्ध भएका तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण विवरणात्मक ढङ्गबाट गरिएको छ । यस शोधपत्रको अन्त्यमा प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव निकालिएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका जम्मा विद्यालय उमेर ५५४० जना मुक्त कमैयाका बालबालिकाहरूमध्ये विभिन्न विद्यालयमा गएर अध्ययनमा लागेका ३५२८ विद्यार्थी पाइयो । प्रतिशतका आधारमा ३६.३४% मुक्त कमैयाका बालबालिका विद्यालयको पहुँचदेखि टाढा देखिन्छन् भने भर्ना भएर बीचैमा विद्यालय छाड्ने र उनी कक्षा दोहोऱ्याउने दर पनि उच्च रहेको छ । गरिबी तथा आर्थिक

विपन्नता, अभिभावकको अझै दासत्वको भावना, घरायसी काम, विद्यालय वातावरण आदि मुक्त कमैयाका बालबालिकाहरूको शिक्षा प्राप्तिका समस्याका रूपमा रहेका छन् ।

यसैले विपन्न र अशिक्षित मुक्त कमैयाका बालबालिकाहरूको आधारभूत आवश्यकताको बन्दोवस्ती तथा अभिभावकमा चेतनामूलक कार्यक्रम र आर्थिक बृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गरी उनीहरूको जीवनस्तर उठाउन सकेमा मुक्त कमैयाका बालबालिकामा शैक्षिक स्तर माथि उठ्न सक्ने देखिन्छ । साथै सरकारले मुक्त कमैयाका बालबालिकाहरूलाई निःशुल्क शिक्षाको ग्यारेन्टी र शिक्षा क्षेत्रमा हुने सम्पूर्ण खर्चको दायित्व वहन गरिदिएमा मुक्त कमैयाको बालबालिकाको शैक्षिक स्थितिमा सुधार आई त्यसले पारिवारिक र आय-आर्जनमा समेत सकारात्मक भूमिका खेल्ने कुरामा दुई मत छैन ।

मुक्त कमैयाको जीवनस्तर उठाउन र उनीहरूका बालबालिकाको शैक्षिक स्थिति सुधारका लागि सुझाव सहित थप अध्ययन गर्न समेत सिफारिस गरिएको छ । यस अध्ययन मुक्त कमैयाका बालबालिकाको शैक्षिक उत्थानमा थप उपायको खोजीमा सार्थक र सफल बन्ने छ ।

विषयसूची

	सिफारिस-पत्र	I
	स्वीकृति-पत्र	II
	कृतज्ञता	III
	शोधसार	IV
	विषयसूची	VI
	तालिका सूची	IX
	रेखाचित्र	X
	संक्षिप्त शब्दावली	XI

परिच्छेद एक : **परिचय**

१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याको कथन	३
१.३	अध्ययनको औचित्य	४
१.४	अध्ययनको उद्देश्य	५
१.५	अनुसन्धानात्मक प्रश्न	५
१.६	अध्ययनको परिसीमा	६
१.७	अध्ययनमा प्रयोग गरिएका शब्दहरूको अर्थ	६

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको सिंहावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

२.१	सम्बन्धित साहित्यको सिंहावलोकन	७
२.२	अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	१०
२.३	सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनको उपादेयता	१३

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

३.१	अनुसन्धनात्मक ढाँचा	१४
३.२	जनसङ्ख्या र नमूना छनोट	१४
३.३	तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू	१४
३.४	तथ्याङ्कको श्रोत	१५
३.५	तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया	१६
३.६	तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया	१६

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण

४.१	मुक्त कमैयाका बालबालिकाको विद्यालय सहभागिता	१७
४.१.१	मुक्त कमैयाका बालबालिकाको कक्षागत स्थिति	१७
४.१.२	तहगत मुक्त कमैयाका बालबालिकाले विद्यालय छोड्ने स्थिति	१८
४.१.३	साक्षरता र निरक्षरताको तुलनात्मक स्थिति	१९
४.१.४	छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा लैङ्गिक सहभागिता	१९
४.१.५	सिकाइ उपलब्धिको अवस्था	२१
४.२	मुक्त कमैया बालबालिकाहरूको शिक्षा प्राप्तिका समस्या र चुनौतीहरू	२२
४.२.१	बसोबासको समस्या	२२
४.२.२	जीविकाको समस्या	२३
४.२.३	स्वास्थ्यको समस्या	२३
४.२.४	शिक्षाको अभाव	२४
४.२.५	आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिकको समस्या	२४
४.२.६	मुक्त कमैयाको आयश्रोत प्राप्तिको समस्या	२५
४.२.७	मुक्त कमैयाका बालबालिकाहरुको विविध शैक्षिक समस्या	२५
४.३	मुक्त कमैयाका बालबालिकाको शैक्षिक उत्थानका प्रमुख उपायहरू	२६
४.३.१	प्रध्यानाध्यापकबाट प्राप्त सुझावहरु	२७
४.३.२	सहयोगी संस्था प्रमुखबाट प्राप्त सुझवाहरु	२७
४.३.३	मुक्त कमैयाका अभिभावकबाट प्राप्त सुझावहरु	२८

४.३.४ मुक्त कमैयाका बालबालिकाहरुबाट प्राप्त सुझावहरु २९

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव

५.१ प्राप्ति ३१
५.२ निष्कर्ष ३२
५.३ सुझावहरू ३३
सन्दर्भसूची
अनुसूचीहरू:

तालिका सूची

तालिका नं. १	मुक्त कमैयाका बालबालिकाको कक्षागत स्थिति	१८
तालिका नं. २	विद्यार्थीहरुको लैङ्गिक सहभागिता	२०
तालिका नं. ३	सिकाइ उपलब्धीको तुलनात्मक अध्ययन	२१
तालिका नं. ४	मुक्त कमैयाको वर्ग विभाजन	२३
तालिका नं. ५	आय आर्जनको अवस्था	२५
तालिका नं. ६	शैक्षिक समस्याका विविध समस्याहरु	२६

चित्रसूची

चित्र नं. १ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका १२

संक्षिप्त शब्दावली

गा.वि.स.	-	गाउँ विकास समिति
न.पा.	-	नगरपालिका
नि.मा.वि.	-	निम्न माध्यमिक विद्यालय
प्र.अ.	-	प्रधानाध्यापक
प्रा.वि.	-	प्राथमिक विद्यालय
मा.वि.	-	माध्यमिक विद्यालय
वि.व्य.स.	-	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
वि.सं.	-	विक्रम सम्बत
शि.अ.सं.	-	शिक्षक अभिभावक संघ
स.प्र.अ.	-	सहायक प्रधानाध्यापक
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
जि.वि.स.	-	जिल्ला विकास समिति
INGO	-	International Non-Governmental Organization
NGO	-	Non-Governmental Organization
SIP	-	School Improvement Plan
S.L.C.	-	School Leaving Certificate
BASE	-	Backward Society Education
ILO	-	International Labour Organization
EPM	-	Education Planning and Management
M.Ed.	-	Master's of Education
R.R.N.	-	Rural Reconstruction Nepal

SWAN	-	Society Wealfare Action Nepal